

چارچوب شرعی قوانین بانکی مبتنی بر نظرات فقهای شورای نگهبان

سیدحسن حیدری*^۱ ID، محمدرسول فخره^۲ ID، محمدعلی فراهانی^۳ ID

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران

۲. دانشجوی دکتری فقه و حقوق، دانشکده الهیات، دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران

۳. استادیار، پژوهشکده شورای نگهبان، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۵ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷

نوع مقاله: پژوهشی

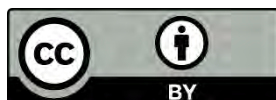
DOI: [10.22034/qjplk.2024.2009.1808](https://doi.org/10.22034/qjplk.2024.2009.1808)

چکیده

مطالعه و تبیین رویه فقهای شورای نگهبان در بررسی مصوبات بانکی یا مصوبات مرتبط با نظام بانکی، علاوه بر نتایج نظری، می‌تواند قانونگذار عادی را با رویکرد این نهاد در زمینه چارچوب شرعی قوانین بانکی آشنا کند و در نتیجه با کمک به مقنن در نگارش قوانین بانکی باعث شود فرایند تقنین به علت کاهش رفت و برگشت میان مجلس و شورای نگهبان سریع‌تر طی شود. بررسی رویه شورای نگهبان و استخراج مواردی که فقهای این شورا در مقام انطباق مصوبات بانکی مجلس با موازین شرع مغایر با شرع تشخیص داده‌اند سؤال اصلی این پژوهش است. بر اساس بررسی‌های صورت گرفته به روش توصیفی-تحلیلی، فقهای شورای نگهبان در بررسی شرعی مصوبات بانکی مجلس شورای اسلامی موارد «رسیدگی قضایی خارج از نوبت به برخی از دعاوی خاص»، «محدودیت شکایت قضایی به طرفیت مؤسسات اعتباری تحت سرپرستی»، «عدم امکان ابطال یا ملغی‌الاثار کردن اقدامات هیئت سرپرستی»، «احصای وظایف رئیس کل و اعمال اختیارات بانک مرکزی توسط رئیس کل بدون آنکه مقید به رعایت قوانین و موازین شرعی باشد»، «استفاده از اموال موقوفه بدون توجه به وقف‌نامه»، «عدم صلاحیت شرعی و قضایی مراجع غیر قضایی»، «عدم ذکر شروط وثاقت و امانت در خصوص مسئولان بانکی»، «عدم امکان اعتراض قضایی و دادخواهی»، «تجسس و دسترسی به اطلاعات افراد به

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*Email: sh.haidari@isu.ac.ir

صورت مطلق»، «خلاف مصالح عمومی بودن»، «عطف حکم به ما سبق»، «ربا»، و «عدم تناسب جرم و مجازات» را از جمله ایرادات شرعی وارد بر مصوبات بانکی دانسته‌اند. بنابراین، لازم است قانونگذار حین تنظیم قوانین بانکی علاوه بر دقت در تبیین و تحدید موضوع به ایرادات فقهی یادشده نیز توجه داشته باشد.

کلیدواژگان: ایرادات شرعی، چارچوب شرعی، حقوق بانکی، شورای نگهبان، قوانین بانکی.

مقدمه

بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران یکی از نهادهای اساسی مهم نظام حقوقی جمهوری اسلامی شورای نگهبان است که نقشی پررنگ در فرایندهای تقنینی و مقررات‌گذاری دارد. نظارت بر مصوبات مجلس شورای اسلامی و همه‌پرسی‌ها و نیز اساسنامه‌های مصوب دولت از یک سو بر عهده همه اعضای شورای نگهبان و از سوی دیگر مسئولیت اسلامیت همه قوانین و مقررات بر عهده فقهای شورای نگهبان است. بر اساس اصل ۴ قانون اساسی، همه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی، سیاسی، و... باید بر اساس موازین اسلامی باشد و تشخیص آن بر عهده فقهای شورای نگهبان است.

در پژوهش حاضر عملکرد فقهای شورای نگهبان در مقام تطبیق مصوبات بانکی مجلس شورای اسلامی با موازین شرعی مورد بررسی قرار گرفته است و با بررسی ایرادات شورای نگهبان به این پرسش پاسخ داده می‌شود که چارچوب شرعی قوانین بانکی مبتنی بر نظرات فقهای شورای نگهبان چیست؟ پاسخ به این سؤال و استخراج این چارچوب شرعی می‌تواند قانونگذار را از ایرادات احتمالی لوایح آگاه کند و با مد نظر قرار دادن چارچوب شرعی قوانین روند تأیید مصوبات را کوتاه‌تر و از رفت‌وبرگشت‌های متعدد مصوبات جلوگیری کند. متأسفانه نیاز فراوان به چنین پژوهش‌هایی در حوزه‌های مختلف، از جمله حوزه قوانین بانکی، مشهود است که با بررسی‌های انجام‌شده پیشینه پژوهشی در این زمینه یافت نشد. بنابراین در پژوهش حاضر سعی شده است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی ابتدا چارچوب نظری بانکداری اسلامی و مفاهیم آن تبیین و سپس با جمع‌آوری و دسته‌بندی ایرادات فقهی شورای نگهبان چارچوب شرعی مد نظر فقهای شورای نگهبان استخراج شود.

۱. چارچوب نظری

در اوان ظهور اسلام، استفاده از پول در میان عرب رایج نبود. زیرا نیازی به آن نداشت. و این ساده‌ترین شکل مبادله اجتماعی زمینه لازم را برای جداسازی و تعیین مفاهیم کالایی و پولی فراهم نمی‌کرد. در این نظام، که تحت عنوان «معاوضه» مطرح شده است، مبادله کالاهای مختلف، بدون اینکه یکی از عوضین مبیع و دیگری ثمن باشد، تحقق می‌پذیرفت. البته اسلام مبادله اموال را با شرایط خاصی پذیرفته است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید اموال خود را در بین خود به باطل نخورید مگر آنکه تجارتی باشد ناشی از رضایت شما (نساء/ ۲۹). بنابراین، اسلام معاملاتی مانند ربا و قمار و معاملات حرام دیگر را باطل می‌شمارد (حشمتی مولایی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۶).

مبادله بر پایه فلز در صدر اسلام عملاً طلا و نقره را به عنوان دو فلزی پذیرفته است که بیشتر از نظر ارزش مبادلاتی با مالیت اعتباری مطرح‌اند و وظیفه پول پایه را ایفا می‌کنند. بنابراین در آن زمان در بیشتر موارد این دو فلز ثمن معامله قرار می‌گرفتند. این نکته حاکی از آن است که با کاهش یا از بین رفتن استعمال طلا و نقره این فلزات بیشتر به عنوان واسطه مبادلاتی تلقی می‌شده‌اند (حشمتی مولایی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰). رواج پول باعث شد تا برخی از ابزارهای بسیط مالی شکل بگیرد. البته آنچه به صورت ابزار مالی بر پایه تعهدات کتبی به کار می‌رفت از نظر کمی بسیار محدود بوده. ولی آنچه مهم است وجود این معاملات و تأیید شارع اسلامی درباره آن است. علاوه بر ابزارهای اعتباری انفرادی، ظاهراً حکومت نیز بر حسب ضرورت به انتشار ابزارهایی مالی به صورت چک مبادرت می‌کرده است. مثلاً در زمان حکومت عمر بن خطاب از نوعی حواله یا چک استفاده شده است (صدر، ۱۳۶۶، ج ۱: ۴).

ریشه بانکداری کنونی را می‌توان در قرون وسطی و اوایل رنسانس ایتالیا پیدا کرد. صرافان ابتدا در مقابل سپرده‌های مردم رسیدهایی می‌دادند که مردم در صورت تمایل مراجعه می‌کردند و با تحویل رسید اموال خود را پس می‌گرفتند. با گذشت زمان و اعتماد مردم به صرافان رسیدهای یادشده بین افراد دست به دست می‌گشت و به جای پول استفاده می‌شد. در نتیجه، اموال سپرده‌گذاری شده مدت زمان زیادی در دست بانکداران می‌ماند و آن‌ها وام‌های بیشتر و بلندمدت‌تری می‌دادند. تحول اصلی زمانی رخ داد که صرافان پی بردند می‌توانند، به جای پول

نقد، برای وام‌گیرندگان نیز رسید پردازند. اینجا بود که مهم‌ترین ویژگی و شاید معجزه بانکداری نوین- یعنی پول- تولد یافت. بدین ترتیب صرافان توانستند متناسب با اعتبارشان چند برابر سپرده‌های مردم رسید پخش کنند و پول‌های واقعی را به عنوان پشتوانه برای مراجعات احتمالی نگه دارند. با این ابداع، صرافان صرفاً بر روی اعتباری که داشتند پول تولید می‌کردند و از اینجا بود که حرفه صرافی و بانکداری به یکی از پردرآمدترین مشاغل تبدیل شد (Mishler & Cole, 1995: 23).

غربی بودن نهاد بانک و ربوی بودن آن همواره باعث ایرادات فراوان فقها به این نهاد بوده است. در نامه یکی از علما به میرزای شیرازی، مرجع شیعیان، چنین آمده است: «بانک و تو چه دانی بانک چیست؟ بانک عبارت است از دادن زمام ملت یک‌جا به دست دشمنان اسلام و زندگی مسلمانان و سلطنت و آقایی کفار بر آن‌ها (مدنی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۸). این نامه برای مخالفت با تأسیس بانکی خارجی است که با حمایت انگلستان و با عنوان بانک شاهی در ایران به وجود آمد (نصیری و جهان‌شاهی، ۱۳۳۸، ج ۱: ۳۴). بانک شاهی موفق شد امتیاز نشر اسکناس را در ایران تحصیل کند (ماده ۳ امتیازنامه). ولی بلافاصله اعتراض و مقابله علما و مردم، به صورت‌های مختلف، متوجه اهداف بانکی انگلستان شد. علما و مردم ابتدا کالاهای انگلیسی را تحریم و سپس وضعیت پولی بانک را تضعیف کردند. طبق بررسی‌های تاریخی، صرافان سنتی و مردم با جمع‌آوری اسکناس‌های بانک شاهی و ارائه ناگهانی آن برای تبدیل به پول فلزی، که در آن زمان نقره بود، موجب تضعیف وضع بانک شدند. این امر به تدریج به تزلزل اعتماد عمومی نسبت به اسکناس‌های بانک انجامید و بانک در وضع ورشکستگی قرار گرفت. شوستر، یکی از اتباع امریکا، که در سال‌های ۱۳۲۹ و ۱۳۳۰ خزانه‌دار ایران بود، می‌نویسد: «روزانه بیست‌هزار تومان اسکناس در نزد بانک به قران نقره تبدیل می‌شد.» (محمدی، ۱۳۴۵، ج ۱: ۲۶). با توجه به محدودیت معاملات در آن روز، این حجم تبدیل بسیار بیشتر از حد انتظار در وضع طبیعی است.

فکر تأسیس بانک ایرانی از آرزوهای صدر مشروطیت بوده است و عملاً مقابله مردم با بانک‌های خارجی مجلس را در سال ۱۳۲۴ قمری ناگزیر کرد، در زمانی که دولت وقت قصد استقراض از خارج داشت، طرح نوعی بانک ملی را ارائه کند (طیبیان، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۲۹).

پس از هجوم استثمارگری غرب و گسترش عملیات بانکهای خارجی در کشورهای اسلامی، بر اثر مقابله مردم و بازرگانان و علما، آن بانکها به تدریج جای خود را به بانکهای ملی سپردند و زمینه برای ایجاد بانکهای اسلامی مهیا شد. در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی، مسلمانان روشهایی برای اصلاح معاملات ربوی در بانکها ارائه کردند. در ایران صندوقهای قرض الحسنه سالها قبل از به وجود آمدن بانک مرکزی به طور غیر رسمی تشکیل شده بود (اخباری، ۱۳۶۱، ج ۱: ۶۱).

امروزه با نهاد بانک به صورت بسیار پیشرفته و مدرن مواجه هستیم که البته دغدغه انطباق موازین و قواعد این نهاد با شرع مقدس همچنان مطرح است و در محافل علمی و اجرایی کشور مورد بحث قرار میگیرد. بنا بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، شورای نگهبان وظیفه تطبیق قوانین بانکی با شرع مقدس اسلام را بر عهده دارد و دهههاست که به این مهم میپردازد. سابقه طولانی بررسی مصوبات بانکی توسط شورای نگهبان و اظهارنظرهای متعدد این شورا این امکان را به پژوهشگران میدهد تا با بررسی ایرادات شورای نگهبان نسبت به مصوبات بانکی رویه ایرادات فقهی شورا را استخراج کنند تا در فرایند قانونگذاری مورد توجه قرار گیرد و در نتیجه ضمن کاهش رفت و برگشت این مصوبات میان مجلس و شورای نگهبان باعث تسریع در فرایند قانونگذاری شود.

برای جمعآوری دادههای پژوهش حاضر، بیش از شصت مصوبه مجلس شورای اسلامی از ابتدای انقلاب اسلامی تا سال ۱۴۰۳، که ناظر به نظام بانکی کشور بودند، مورد مطالعه و بررسی کامل قرار گرفت. در انتخاب این مصوبات، به ارتباط کلیت هر یک از این مصوبات با نظام بانکی توجه شد که البته غالب آنها نیز در مباحث حقوق بانکی و اقتصادی به عنوان مصوبات بانکی شهرت دارند. بسیاری از این مصوبات در مرحله اول بررسی شورای نگهبان مورد تأیید قرار گرفت و ایرادی به آنها وارد نشد. برخی دیگر از این مصوبات صرفاً مغایر اصول قانون اساسی شناخته شدند یا با ابهام مواجه شدند. اما برخی از مصوبات بارها و در مراحل متعدد بررسی توسط فقهای شورای نگهبان مغایر با شرع دانسته شدند که با بررسی این ایرادات دادههای اولیه این پژوهش جمعآوری شد. از جمله مهمترین مصوباتی که در این پژوهش مورد استناد قرار گرفته است میتوان اشاره کرد به «طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»، «طرح الحاق یک تبصره به ماده ۴۱ قانون پولی و بانکی کشور»، «لایحه عملیات

بانکی بدون ربا (بهره)»، «لایحه بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران»، «طرح تسهیل اعطای تسهیلات بانکی و کاهش هزینه‌های طرح و تسریع در اجرای طرح‌های تولیدی و افزایش منابع مالی و کارایی بانک‌ها»، «طرح تسهیل تسویه بدهی بدهکاران شبکه بانکی کشور»، «لایحه اجازه کسر اقساط معوقه و استیفای مطالبات بانک مسکن از محل حقوق و دریافتی‌های بدهکاران»، «لایحه اصلاح قسمت الف ماده ۴۲ قانون پولی و بانکی کشور، مصوب ۱۳۵۱/۰۴/۱۸»، «لایحه اساسنامه بانک تجارت و توسعه سازمان همکاری اقتصادی (اکو)»، «لایحه اعتبار اسناد عادی وام‌های پرداختی شرکت‌های تعاونی روستایی، عشایری، و صیادی به اعضا»، «لایحه مبارزه با پول‌شویی».

۲. رویه فقهای شورای نگهبان در مطابقت قوانین بانکی با موازین اسلام

با بررسی رویه فقهای شورای نگهبان می‌توان دریافت که این نهاد کلیت نهاد بانک و بانکداری را در چارچوب قواعد و احکام شرع پذیرفته است. بنابراین اگرچه بانک و عملیات مربوط به آن نهادی است که از خارج از محیط اسلامی و از غرب نشئت گرفته، از نظر فقهای شورای نگهبان، چنانچه قواعد حاکم بر این نهاد مبتنی بر احکام شرعی باشد و خطوط قرمز شرعی، مانند ربوی نبودن قراردادها، در آن رعایت شود، مغایرتی با شرع نخواهد داشت. از طرفی چنانچه مصوبات مجلس در این زمینه تعارض یا تعدی در ارتباط با احکام شرعی داشته باشد، مغایر با موازین شرع اعلام می‌شود و برای قانون شدن نیاز به اصلاح خواهد داشت. با بررسی ایرادات شورای نگهبان می‌توانیم آن‌ها را دسته‌بندی و چارچوب شرعی بانکداری را از آن استخراج کنیم. ایرادات «رسیدگی قضایی خارج از نوبت به برخی از دعاوی خاص»، «محدودیت شکایت قضایی به طرفیت مؤسسات اعتباری تحت سرپرستی»، «عدم امکان ابطال یا ملغی‌الاثربودن اقدامات هیئت سرپرستی»، «احصای وظایف رئیس کل و اعمال اختیارات بانک مرکزی توسط رئیس کل بدون آنکه مقید به رعایت قوانین و موازین شرعی باشد»، «استفاده از اموال موقوفه بدون توجه به وقف‌نامه»، «عدم صلاحیت شرعی و قضایی مراجع غیر قضایی»، «عدم ذکر شروط وثاقت و امانت در خصوص مسئولان بانکی»، «عدم امکان اعتراض قضایی و دادخواهی»، «تجسس و دسترسی به اطلاعات افراد به صورت مطلق»، «خلاف مصالح عمومی»، «عطف حکم به ما سبق»، «ربا»، «عدم تناسب مجازات با جرم»، و

«عدم تناسب جرم و مجازات» از ایرادات پرتکرار و مهم شرعی شورای نگهبان در زمینه مصوبات بانکی است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۲-۱. ربا

ربوی نبودن معاملات یکی از وجوه مهم تمایز بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف است. ربا به دو قسم معاملی و قرضی تقسیم می‌شود. قسم رایج ربا در نظام بانکی ربای قرضی است. ربای قرضی، چه در زمان‌های گذشته چه در عصر حاضر، رایج‌ترین نوع ربایی است که در جوامع مختلف وجود داشته است؛ به این صورت که فرد برای تأمین نیاز مالی جهت امور مصرفی یا سرمایه‌گذاری تقاضای قرض می‌کند و در ضمن عقد قرض متعهد می‌شود آنچه را می‌گیرد همراه با زیاده برگرداند. در حقیقت ربای قرضی در نوع خاصی از عقد قرض تحقق می‌یابد که در آن «شرط» زیاده شده است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۲۵ - ۷). بنابراین برای تحقق ربا لازم است تا قرض به همراه شرط زیاده واقع شود. فقهای شورای نگهبان نیز در ارتباط با برخی مصوبات ایراد ربوی بودن را مطرح کرده‌اند. مثلاً در بررسی مرحله اول لایحه «بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران»^۱ در تاریخ ۱۳۸۴/۰۸/۱۹ با توجه به اینکه ماده ۵۳ مقررات و آیین‌نامه‌های قانون تأسیس بورس اوراق بهادار تهران مصوب ۱۳۴۵ را تا تشکیل قانون‌ها و بورس‌های موضوع این ماده کماکان مجری دانسته است و قانون یادشده به اوراق بهادار ربوی (اوراق قرضه) اشاره دارد، خلاف موازین شرع شناخته شد. یا در اعلام نظری دیگر در بررسی مرحله اول در تاریخ ۱۳۷۹/۰۳/۰۴ بندهای «ب» و «د» ماده ۲ و بند «ب» ماده ۲۲ لایحه «اساسنامه بانک تجارت و توسعه سازمان همکاری اقتصادی (اکو)»^۲ از این نظر که برحسب اطلاق اجازه فعالیت‌های ربوی را می‌دهد خلاف شرع شناخته شد.

۲-۲. محدودیت شکایت قضایی به طرفیت مؤسسات اعتباری تحت

سرپرستی

اطلاق محدود کردن شکایت به طرفیت «مؤسسات اعتباری تحت سرپرستی» در بند «ت» ماده ۳۲ در مصوبه «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران» مغایر اصل ۳۴ قانون اساسی و خلاف شرع شناخته شد. توضیح آنکه بر اساس این بند از ماده ۳۲ مقرر شده بود چنانچه کسی بخواهد علیه «مؤسسات اعتباری تحت سرپرستی» طرح دعوا کند، باید آن را به طرفیت بانک مرکزی انجام دهد. این حکم، که حق دادخواهی مردم را تحدید می‌کرد، از سوی شورای

نگهبان مغایر با شرع تشخیص داده شد. مجلس شورای اسلامی این ماده را تغییر داد و با حذف حکم مربوط به شکایت علیه «مؤسسات اعتباری تحت سرپرستی» ایراد یادشده را این طور اصلاح کرد: «بانک مرکزی مسئول تصمیمات و اقدامات اعضای هیئت سرپرستی است و اعضای هیئت سرپرستی به بانک مرکزی پاسخگو هستند. اعضای هیئت سرپرستی موقت به واسطه تصمیمات و اقداماتی که در چارچوب این قانون انجام داده‌اند طرف دعوا قرار نمی‌گیرند؛ مگر در مواردی که موضوع دعوا انتساب جرم باشد.» پس از این اصلاح توسط مجلس شورای اسلامی، نظر شورای نگهبان تأمین و ایراد یادشده مرتفع شد.

۲-۳. عدم امکان ابطال یا ملغی‌الاثربودن اقدامات هیئت سرپرستی

بر اساس بند «ث» ماده ۳۲ مرحله نخست طرح «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»، «اقدامات صورت‌پذیرفته توسط هیئت سرپرستی موقت، با شکایت سهامداران، مدیران، یا سایر ذی‌نفعان مؤسسه اعتباری تحت سرپرستی به هیچ وجه ملغی‌الاثربودن یا باطل نمی‌شود». اطلاق این حکم نسبت به موارد تخلف از قانون و موازین شرعی توسط شورای نگهبان مغایر بند ۱۰ اصل ۳ و اصول ۱۵۶ و ۱۷۳ قانون اساسی و خلاف شرع شناخته شده است. مجلس شورای اسلامی با اصلاح این بند و ایجاد امکان شکایت از این اقدامات در هیئت انتظامی بانک مرکزی ایراد یادشده را رفع کرد.

۲-۴. احصای وظایف رئیس کل و اعمال اختیارات بانک مرکزی توسط

رئیس کل بدون آنکه مقید به رعایت قوانین و موازین شرعی باشد

یکی از ایرادات فقهی مصوبه «بانک مرکزی جمهوری اسلامی»^۳ از این جهت بود که آیا انجام دادن وظایف و اعمال اختیارات بانک مرکزی توسط رئیس کل، که در ماده ۵۱ این مصوبه بدان اشاره شده، باید با رعایت قوانین و موازین شرعی باشد یا خیر. این موضوع توسط فقهای شورای نگهبان مبهم شناخته شد و شورای نگهبان اعلام نظر خود را به بعد از رفع ابهام موکول کرد. بر همین اساس مجلس شورای اسلامی ابتدا با اضافه کردن عبارت «با رعایت قوانین و ملاحظات شرعی» به این ماده به دنبال رفع ایراد بود. لکن این اصلاحیه ابهام شورا را مرتفع نکرد. بر همین اساس مجلس با اضافه کردن عبارت «با رعایت قوانین و موازین شرعی» ابهام یادشده را رفع کرد.

۲-۵. استفاده از اموال موقوفه بدون توجه به وقفنامه

استفاده از اموال موقوفه باید مطابق با وقفنامه و بر اساس مصالح وقف باشد. بنابراین چنانچه در مصوبه‌ای نسبت به شرایط مندرج در وقفنامه بی‌اعتنایی شود مطابق شرع نخواهد بود. شورای نگهبان در بررسی «طرح تسهیل اعطای تسهیلات بانکی و کاهش هزینه‌های طرح و تسریع در اجرای طرح‌های تولیدی و افزایش منابع مالی و کارایی بانک‌ها»^۴ در نامه شماره ۸۶/۳۰/۲۱۱۹۲ مورخ ۱۳۸۶/۰۲/۲۶، تبصره ۸ ماده ۱ این مصوبه را از این جهت که سازمان اوقاف را ملزم به پذیرش جانشین مجری طرح کرده است نسبت به موردی که پذیرش او خلاف مصالح وقف باشد یا در بهره‌برداری از زمین موقوفه شرط مباشرت شده باشد خلاف موازین شرع دانست.

مجلس در مصوبه اصلاحی قید «به شرطی که با اهداف واقف مغایر نباشد» را به سازمان اوقاف اضافه کرد. اما اضافه کردن این قید نتوانست نظر شورای نگهبان را تأمین کند و فقهای شورای نگهبان اشکال یادشده را کماکان باقی دانستند. حتی حذف نام «سازمان اوقاف» در مصوبه اصلاحی بعدی کافی نبود و باعث شد از این جهت که عبارت «سازمان‌های اجرایی»^۵ موجود در ماده ممکن است شامل سازمان اوقاف نیز بشود از نظر شورای نگهبان مطابق با شرع نباشد. در نهایت در مصوبه اصلاحی بعدی عبارت «به استثنای سازمان اوقاف و امور خیریه» بعد از عبارت «سایر دستگاه‌های اجرایی» اضافه شد تا به طور قطع سازمان اوقاف از این مصوبه خارج شود. پس از این اصلاح، مصوبه یادشده توسط فقهای شورای نگهبان تأیید شد.

۲-۶. رسیدگی قضایی خارج از نوبت به برخی از دعاوی خاص

در تبصره جزء ۲ و تبصره جزء ۳ بند «الف» ماده ۳۱ و بند «ت» ماده ۳۷ مصوبه «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»^۴ مورخ ۱۴۰۱/۰۸/۱۵ مطلق بیان کردن «رسیدگی خارج از نوبت» از نظر فقهای شورای نگهبان مطابق با موازین شرعی نیست. چون در مواردی دعاوی «اهم لازم الرعایه» وجود دارد و نمی‌توان به صورت مطلق و بدون توجه به دعاوی مهم‌تر یک سری دعاوی خاص را، مانند دعاوی بانکی، مقدم بر همه دعاوی دانست. در نهایت مجلس با افزودن قید «با رعایت موارد اهم لازم الرعایه» این ایراد را برطرف کرد. گفتنی است این ایراد اختصاص به مصوبات بانکی ندارد و هرچند در این مصوبات مورد توجه فقهای شورای نگهبان واقع شده، ممکن است در هر مصوبه دیگری نیز محل ابتلا باشد.

۷-۲. عدم ذکر شروط وثاقت و امانت در خصوص مسئولان بانکی

در مرحله اول بررسی مصوبه «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»^۵ در تاریخ ۱۴۰۱/۱۰/۰۸ شورای نگهبان عدم تصریح شرط اسلام، ایمان، وثاقت، و امانت در خصوص برخی از اعضای هیئت عالی بانک مرکزی بیان شده در بند «ح» ماده ۷ اعضای هیئت نظارت و معاونان یادشده در اجزای ۶ و ۷ بند «الف» ماده ۱۳ را خلاف شرع دانست. همچنین، شورای نگهبان به علت عدم تصریح شرط وثاقت و امانت در خصوص «قائم مقام رئیس کل» در ماده ۱۵ و اعضای «هیئت سرپرستی» و «هیئت اجرای گزیر» در ماده ۳۰ را نیز خلاف شرع دانست. همچنین، در بندهای «ب» و «پ» ماده ۳۵، شورای نگهبان به جهت مطلق گویی و عدم تصریح شرط وثاقت و امانت در خصوص کارشناسان بانکی، آن را خلاف شرع تشخیص داد. گفتنی است این ایراد نیز مانند ایراد سابق مختص مصوبات بانکی نیست و قانونگذار علاوه بر مصوبات بانکی در سایر مصوبات خود نیز باید مراقب چنین ایرادی باشد.

۸-۲. عدم صلاحیت شرعی و قضایی مراجع غیر قضایی

یکی دیگر از ایرادات پرتکرار شورای نگهبان به مصوبات بانکی عدم توجه به شرط صلاحیت شرعی و قضایی در فرایند رسیدگی به دعاوی است. مثلاً در لایحه «مبارزه با پول شویی»^۶ مصوب ۱۳۸۳/۰۲/۰۶، شورای نگهبان در تاریخ ۱۳۸۳/۰۲/۲۷ ارائه اطلاعات، گزارش ها، اسناد، و مدارک دستگاه ها حسب درخواست «مرجع ذی صلاحی که شورای عالی مبارزه با پول شویی تعیین می کند» را واجد ایراد شرعی دانست. چون شامل موردی که آن مرجع قضایی نباشد نیز می شود که از نظر فقهای شورای نگهبان خلاف شرع است. همچنین اطلاق معاضدت قضایی و اطلاعاتی در ذیل ماده ۸ مصوبه یادشده نسبت به مواردی که دادگاه های طرف مقابل قاضی و شهود و امثال آن شرایط لازم قضایی شرعی را ندارند خلاف موازین شرعی شناخته شد.

در بررسی مرحله اول «لایحه اجازه کسر اقساط معوقه و استیفای مطالبات بانک مسکن از محل حقوق و دریافتی های بدهکاران» توسط شورای نگهبان، در تاریخ ۱۳۶۱/۱۱/۱۴ در صورت عدم اجرای تعهدات و پرداخت به موقع اقساط توسط کارمندان شهرداری و شرکت های خصوصی، نظر به اینکه باید به وسیله دادگاه شرعی انجام شود، به اکثریت آرای فقها، با موازین شرعی منطبق نیست.

در بررسی مرحله اول «لایحه اعتبار اسناد عادی وام‌های پرداختی شرکت‌های تعاونی روستایی، عشایری، و صیادی به اعضا»^۷ توسط شورای نگهبان در تاریخ ۱۳۶۴/۱۱/۰۹ چون مفاد این ماده واحده این است که طرف قرارداد می‌تواند حتی در صورت عدم تأیید اصل وام از سوی طرف دیگر و با صرف ادعای آن بدون مراجعه به محاکم صلاحیت‌دار سند را اجرا کند مغایر با موازین شرعی شناخته شده است.

۹-۲. عدم امکان اعتراض قضایی و دادخواهی

یکی از ایرادهای متداول شورای نگهبان به مصوبات بانکی عدم پیش‌بینی امکان اعتراض و تجدیدنظر در آرای قطعی است. البته همان‌طور که قبلاً بیان شد اعتراضی مورد قبول شورای نگهبان است که در مراجع قضایی معتبر و همچنین توسط قاضی صالح قابل پیگیری باشد. مثلاً در بررسی مرحله اول طرح «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران» توسط شورای نگهبان در تاریخ ۱۴۰۱/۱۰/۰۸ عدم امکان رسیدگی به آرای قطعی هیئت‌های بدوی و تجدیدنظر در مراجع قضایی مورد اشاره در بند «ر» ماده ۲۲ و تبصره ۲ ماده ۲۵ مغایر با اصول ۳۴، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۷۳ و نیز خلاف شرع شناخته شد. همچنین در بند «ث» ماده ۳۲ اطلاق حکم عدم امکان ملغی‌الاثربا یا باطل شدن اقدامات هیئت سرپرستی در ارتباط با موارد تخلف از قانون و موازین شرعی اطلاق عدم امکان اعتراض به مصوبه هیئت عالی در مراجع قضایی و اطلاق عدم امکان رسیدگی به آرای قطعی هیئت‌های رسیدگی به اختلافات بانکی در مراجع قضایی و غیرقضایی یادشده مغایر اصول متعدد قانون اساسی و خلاف شرع شناخته شد. همچنین در بررسی مرحله دوم لایحه اصلاحی «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»^۸ در تاریخ ۱۴۰۱/۱۲/۱۴ توسط شورای نگهبان ممنوعیت صدور دستور موقت یا حکم توقف در ارتباط با آرای صادره از هیئت یادشده توسط مراجع قضایی بیان‌شده در بند «ث» ماده ۲۲ و محدود شدن امکان تشخیص خلاف بین شرع یا قانونی بودن آرا به یک بار (درج‌شده در بند «ر») خلاف موازین شرع شناخته شد. این ایراد نیز مانند برخی از ایرادات سابق هم در مصوبات بانکی هم در غیر از آن مورد توجه فقهای شورای نگهبان واقع شده است.

۱۰-۲. تجسس و دسترسی به اطلاعات افراد به صورت مطلق

در احادیث شیعه و اهل سنت تجسس و تفتیش در امور خصوصی و پنهانی مؤمن سخت نکوهش شده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۲: ۲۸۷) و مؤلفان جوامع حدیثی گاه ابواب خاصی را

به این موضوع اختصاص داده‌اند (نوری، ۱۳۲۰، ج ۹: ۱۰۸). البته هنگامی که پای مصالح اجتماعی و حفظ امنیت جامعه به میان می‌آید از تجسس و تفتیش گریزی نیست. زیرا دولت اسلامی ناگزیر باید از وضع دشمنان خارجی و فعالیت‌های آنان و نیز فعالیت‌های معارضان داخلی اطلاعات کافی کسب کند و به‌علاوه بر فعالیت‌های کارگزاران و کارمندان خود نظارت کند و از نیازها و مشکلات توده مردم نیز آگاه باشد (سبحانی، ۱۴۲۱، ج ۲: ۵۴۲). در اصل ۲۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز انواع تجسس، از جمله ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی و استراق سمع، ممنوع شده است.

شورای نگهبان نیز در بررسی مصوبات همواره اصل عدم جواز تجسس در حریم خصوصی افراد را مورد توجه قرار داده است. مثلاً در بررسی مرحله چهارم لایحه «مبارزه با پول‌شویی»^۹ در تاریخ ۱۳۸۶/۰۸/۳۰ اطلاع کسب اخبار و اطلاعات نسبت به مواردی که هیچ‌کس قریب‌ای بر خلافتکاری فرد نباشد و مقام بررسی‌کننده نیز مسئولیت قضایی نداشته باشد خلاف موازین شرع دانسته است یا در موردی دیگر در بررسی مرحله اول طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اطلاع حکم درج‌شده در بند «الف» ماده ۶۲ مبنی بر ارائه اطلاعات توسط دستگاه‌ها به تشخیص هیئت عالی بانک مرکزی بدون لزوم رعایت مسائل امنیتی و همچنین در ارتباط با مواردی از حریم خصوصی اشخاص که افشای آن خلاف شرع باشد مغایر با شرع شناخته شده است. «تجسس و دسترسی مطلق به اطلاعات افراد» ایرادی است که اختصاصی به مصوبات بانکی ندارد. اما در این مصوبات نیز مورد توجه فقهای شورای نگهبان قرار گرفته است. بنابراین مجلس شورای اسلامی در تدوین قوانین بانکی باید به آن توجه کند.

۲-۱۱. خلاف مصالح عمومی جامعه

از دیرباز، فقهای شیعه به مصالح عمومی توجه داشته‌اند و در بسیاری از فتاوی و برداشت‌های خود از آن بهره جسته‌اند. شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ ق) در مبحث «بیع» در بیان یکی از اختیارات حاکم می‌نویسد: «حاکم می‌تواند محتکر را به بیرون آوردن غله خود و فروش آن در بازار مسلمین وادار کند ... و می‌تواند بر جنس او آن‌گونه که مصلحت می‌داند نرخ بگذارد».^{۱۰} (شیخ مفید، ۱۴۱۰، ج ۱: ۶۱۶). شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ق) در کتاب

مبسوط، در بخش زکات، هنگام بحث از اراضی مفتوح العنوه، می‌نویسد: «تصرف در این اراضی به گونه‌ای است که مصلحت مسلمین تأمین شود.»^{۱۱} (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۳۵).

فقها همواره در نظر داشتند صدور حکمی باعث فوت مصالح عمومی جامعه نشود. چنانچه مصوبات مجلس، اعم از مصوبات بانکی و غیر آن، باعث فوت مصالح عمومی جامعه- مانند امنیت، ثبات اقتصادی، معیشت مردم، منافع ملی، و...- باشد مورد ایراد فقهای شورای نگهبان خواهد بود. مثلاً شورای نگهبان در بررسی مرحله اول لایحه «مبارزه با پول‌شویی»^{۱۲} در تاریخ ۱۳۸۳/۰۲/۲۷ اطلاق بند «الف» ماده ۵ مبنی بر احراز هویت و سمت مشتری، وکیل، و نماینده او توسط همه نهادهای یادشده در ماده ۴ همین مصوبه را، در ارتباط با مواردی که هیچ‌گونه گزینه‌ای بر تخلف مشتری و اقدام او به تحصیل مال و عواید نامشروع در بین نباشد، چون موجب سلب امنیت شغلی مردم و تضییقات بی‌مورد بر آنان می‌شود و همچنین خلاف مصالح اقتصادی است، خلاف شرع دانسته است.

۲-۱۲. عطف حکم به ما سبق

مطابق اصل ۱۶۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی قوانین کیفری عطف به ماسبق نمی‌شوند. همچنین ماده ۴ قانون مدنی بیان می‌کند: «اثر قانون نسبت به آتیه است و قانون نسبت به ما قبل خود اثر ندارد...». در ماده ۱۰ قانون مجازات اسلامی نیز آمده است: «در مقررات و نظامات دولتی مجازات و اقدامات تأمینی و تربیتی باید به موجب قانونی باشد که قبل از وقوع جرم مقرر شده باشد و هیچ فعل یا ترک فعل را نمی‌توان به عنوان جرم به موجب قانون متأخر مجازات نمود» و در ادامه مقرر می‌دارد: «اگر بعد از وقوع جرم قانونی وضع شود که مبنی بر تخفیف یا عدم مجازات بوده یا از جهات دیگر مساعدتر به حال مرتکب باشد نسبت به جرایم سابق وضع آن قانون تا صدور حکم قطعی مؤثر نخواهد بود...». در فقه نیز به این اصل توجه شده است. آیات «و ما کنّا معذبین حتی نبعث رسولاً» (اسرا/ ۱۵) و «عفا الله عما سلف» (مائده/ ۹۵) و همچنین سیره پیامبر (ص) و ائمه (ع) نشان‌دهنده رعایت همین اصل است.

فقهای شورای نگهبان نیز این اصل را در مصوبات بانکی و همچنین در غیر آن مورد توجه قرار داده‌اند. مثلاً در بررسی مرحله دوم لایحه اصلاحی «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران»^{۱۳} در تاریخ ۱۴۰۱/۱۲/۱۴ اطلاق حکم یادشده در تبصره ۲ ماده ۴ مبنی بر ممتاز تلقی شدن سهام بانک مرکزی در شرکت‌های تابعه یا وابسته به بانک مرکزی، که مشمول گروه ۲

ماده ۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی هستند، در ارتباط با کسانی که قبل از لازم‌الاجرا شدن این مصوبه سهامدار شرکت‌های یادشده بوده‌اند و چنین شرطی به صورت صریح یا ضمنی یا ارتکازی درباره آن‌ها وجود نداشته و مصلحت ملزمه‌ای نیز برای این امر وجود ندارد توسط فقهای شورای نگهبان خلاف شرع شناخته شد.

۲-۱۳. عدم تناسب مجازات با جرم

اصل تناسب جرم و مجازات یکی از اصول مهم حقوق کیفری است. آیات متعددی از قبیل آیه ۴۰ سوره شوری: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» (کیفر بدی مجازاتی است همانند آن.) و آیه ۱۹۴ سوره بقره: «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ» (و [به طور کلی] هر کس به شما تجاوز کرد همانند آن بر او تعدی کنید و از خدا بپرهیزید.) و آیه ۱۲۶ سوره نحل: «وَأِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ» (و هرگاه خواستید مجازات کنید تنها به مقداری که به شما تعدی شده کیفر دهید.) به عنوان مستند قرآنی این اصل بیان شده است. در دلالت آیات یادشده بر اصل تناسب جرم و مجازات تردیدی وجود ندارد و این امر مورد اذعان مفسران و فقها است. فقهای شورای نگهبان با توجه به این اصل فقهی و حقوقی و در بررسی مرحله اول مصوبه «طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران» با توجه به اینکه در بند «ز» ماده ۵۸ این مصوبه بیان شده: «انجام هر گونه تبلیغ بر روی اسکناس و مسکوک یا استفاده از طرح و مشخصات ویژه انواع پول‌های رسمی جمهوری اسلامی ایران ممنوع و در حکم جعل است.» در حکم جعل دانستن عموم تبلیغات بر روی اسکناس، که شامل برخی تبلیغات ناچیز نیز می‌شود، را به علت عدم تناسب مجازات یادشده با این جرم مطابق با شرع ندانستند. گفتنی است عدم تناسب مجازات قانونی با جرم ممکن است در هر مصوبه‌ای محل ایراد فقهای شورای نگهبان واقع شود. منتها به جهت آنکه سابقه این ایراد در قوانین و مصوبات بانکی نیز وجود دارد در این مقاله بیان شد تا مورد توجه نهاد قانونگذار در وضع قوانین بانکی قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

فقهای شورای نگهبان به عنوان مرجع نظارت بر عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با موازین شرع، در بررسی قوانین بانکی مصوب مجلس شورای اسلامی، برخی موارد را واجد ایراد شرعی اعلام کرده‌اند. توجه به این موارد در روند قانونگذاری باعث تسریع در فرایند تقنین و جلوگیری از رفت‌وبرگشت‌های مکرر مصوبات بین مجلس و شورای نگهبان

می‌شود. اولین نکته‌ای که در تنظیم لوایح باید مورد توجه قرار گیرد توجه به ایرادات عام شرعی و متداول شورای نگهبان است. اگرچه این ایرادات بارها نسبت به مصوبات بانکی طرح شده است، اختصاصی به مصوبات بانکی ندارد و در سایر مصوبات نیز باید مورد توجه قرار گیرد. مثلاً چنانچه مرجعی برای رسیدگی به تخلفات یا شکایات پیش‌بینی شده است، این مرجع حتماً باید دارای صلاحیت شرعی و قضایی باشند. همچنین از نظر شورای نگهبان ضروری است در مصوبات مسیری برای اعتراض نیز پیش‌بینی شده باشد. بنابراین اگر در مصوبات مرجع صالح قضایی برای اعتراض و رسیدگی به دعاوی لحاظ نشده باشد مورد تأیید شورای نگهبان قرار نمی‌گیرد. علاوه بر این، مصوبات مجلس اصولاً نباید عطف به ما سبق شود. همچنین تجسس قبل از اثبات جرم اصولاً جایز نیست؛ مگر در موارد خاص. بنابراین اگر مصوبه‌ای منتج به نقض حریم شخصی افراد شود از دید شورای نگهبان خلاف شرع است. علاوه بر این موارد، اجرا شدن مصوبات نباید منجر به فوت مصالح عمومی مانند امنیت، معیشت، نظم عمومی، ثبات اقتصادی، و... شود.

از نظر فقهای شورای نگهبان در صورت پیش‌بینی مجازات لازم است این مجازات متناسب با جرم باشد (اصل تناسب جرم با مجازات) و چنانچه مجازات بیش از اندازه باشد و با جرم تناسب نداشته باشد مورد تأیید فقهای شورای نگهبان قرار نمی‌گیرد. همچنین از دید فقهای شورای نگهبان لازم است شروط امانت و وثاقت و بعضاً اسلام در ارتباط با مسئولیت‌های مدیریتی و کارشناسی در متن مصوبه تصریح شود و وظایف و اعمال اختیارات مسئولان مقید به رعایت قوانین و موازین شرعی باشد.

علاوه بر این موارد، چنانچه موضوع مصوبه شامل اوقاف می‌شود لازم است به وقف‌نامه و مصالح وقف توجه و تصریح شود و بی‌اعتنایی به این موارد یا مطلق‌گویی از نظر شورای نگهبان مغایر موازین شرعی خواهد بود. علاوه بر این، در صورت پیش‌بینی رسیدگی قضایی فوری و خارج از نوبت در مصوبه، از دید شورای نگهبان لازم است تقدم موارد اهم رعایت شود. همچنین امکان نظارت قضایی بر اقدامات مدیران و مسئولان همواره وجود داشته باشد و شخصیت حقیقی این افراد نسبت به اقداماتشان پاسخگو باشند. اگر هر یک از این موارد مورد غفلت واقع شود یا متن مصوبه به گونه‌ای تنظیم شده باشد که به طور قطع این موارد را تأمین نکند از نظر شورای نگهبان مطابق موازین شرعی نخواهد بود.

علاوه بر ایرادات عمومی بیان شده، که در همه مصوبات باید رعایت شوند و در قوانین بانکی نیز مورد توجه شورای نگهبان بوده‌اند، برخی از ایرادات شورای نگهبان موضوعاً ارتباط بیشتری با مباحث بانکی دارند و در دیگر مصوبات مجلس شورای اسلامی کمتر یافت می‌شوند. مثلاً ایراد «ربا» یکی از مواردی است که در قوانین بانکی بیشتر مورد توجه شورای نگهبان بوده و می‌توان آن را جزء ایرادات تخصصی مصوبات بانکی دسته‌بندی کرد.

از دیگر ایرادات فقهی مصوبات بانکی که موضوعاً دارای ارتباط بیشتری با مفاهیم بانکی است این است که طرح دعوا علیه مؤسسات عمومی تحت سرپرستی نباید محدود به طرفیت بانک مرکزی باشد تا از این طریق حق دادخواهی مردم تحدید نشود. همچنین چنانچه اقدامات هیئت سرپرستی موقت مؤسسات اعتباری مغایر با قانون و موازین شرع باشد باید قابل ابطال و الغای اثر باشد. در غیر این صورت نیز مغایر با موازین شرع خواهد بود.

یادداشت‌ها

1. B2n.ir/u50527
2. B2n.ir/m92649
3. B2n.ir/q61139
4. B2n.ir/d62689
5. B2n.ir/q61139
6. B2n.ir/t67743
7. B2n.ir/q61139
8. B2n.ir/g52785
9. B2n.ir/h31266
10. B2n.ir/p96913
11. B2n.ir/z91606

۱۲. «و للسلطان أن يكره المحتكر على إخراج غلته و بيعها في أسواق المسلمين... و له أن يسعرها على ما يراه من المصلحة.»

۱۳. «أن التصرف فيه بحسب ما يراه من مصلحة المسلمين.»

14. B2n.ir/g52785
15. B2n.ir/p96913

منابع

کتاب

قرآن کریم

- ابن حنبل، ا. (۱۴۱۶ ق). مسند الامام احمد بن حنبل. بیروت: مؤسسه الرساله.
- ابوداود، س. (۱۴۲۰ ق). سنن ابوداود. قاهره: دار الحديث.
- بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم (۱۳۸۱). ربا، پیشینه تاریخی ربا، ربا در قرآن و سنت، انواع ربا و فرار از ربا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حشمتی مولایی، ح. (۱۳۷۱). عقود اسلامی و گسترش آن در بانکداری اسلامی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- رواس قلعه جی، م. (۱۳۸۴). الموسوعة الفقهية الميسرة. بیروت: دارالفائس.
- سبحانی تبریزی، ج. (۱۴۲۱ ق). منشور جاوید. قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع).
- ستوده تهرانی، ح. (۱۳۸۲). حقوق تجارت. تهران: دادگستر.
- شیخ مفید، م. (۱۴۱۰ ق). المقنعه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- طیبیان، م. (۱۳۶۵). اقتصاد کلان اصول نظری و کاربرد آن. تهران: بازتاب.
- طوسی، م. (۱۳۸۷ ق). المبسوط. تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
- کمیجانی، ا. (۱۳۷۳). سیاست‌های پولی مناسب تهران، معاونت اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- مجتهد، ا. (۱۳۸۰). پول و بانکداری و نهادهای مالی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- محمدی، و. (۱۳۴۵). سازمان بانکی ایران. تهران: مؤسسه عالی حسابداری.
- مدنی، ج. (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی معاصر ایران. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- معتمدی، م. (۱۳۹۹). درس‌نامه جامع حقوق تجارت. تهران: اندیشه ارشد.
- نجفی، م. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نصیری، م. (۱۳۳۸). تاریخچه سی‌ساله بانک ملی ایران. تهران: بانک ملی ایران.
- نوری، م. (۱۳۲۰). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: آل البيت.

مقالات

- اخباری، ع. (۱۳۶۱). نقش صندوق قرض الحسنه در اقتصاد اسلامی و ارتباط آن با بانک اسلامی. سمینار بررسی مسائل بانکداری اسلامی (۱۹ آبان تا ۷ آذر). تهران.
- صدر، ک. (۱۳۶۶). پول و سیاست‌های پولی در صدر اسلام. سمینار اقتصاد اسلامی (با همکاری ایران، پاکستان، ترکیه، تهران). دانشگاه الزهرا.
- قائم‌منش، ع. (۱۴۰۲). اصول و قواعد حاکم بر معاملات بورس اوراق بهادار. تمدن حقوقی، ۱۴(۴)، ۱۰۹ - ۱۲۲.

References

Books

Holy Quran

- Abu Dawood, S. (1420 AH). *Sunan Abu Dawood*. Cairo: Dar Al Hadith.
- Cultural department of Qom seminary teachers community (1381). *Riba, the historical background of Riba, Riba in the Qur'an and Sunnah, types of Riba and escaping from Riba*. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Heshmati Moulai, H. (1371 sh). *Islamic contracts and its expansion in Islamic banking*. Tehran: Research Institute of Money and Banking.
- Hoggson, N. (1926). *Banking through of the ages*. New York, NY: Dodd, Mead & Company.
- Ibn Hanbal, A. (1416 AH). *Musnad al-Imam Ahmad bin Hanbal*. Beirut: Al-Rasalah Institute.
- Kamijani, A. (1373). *Appropriate monetary policies of Tehran, Economic Vice President of the Ministry of Economic Affairs and Finance*. Tehran: Research Institute of Money and Banking.
- Madani, J. (1361). *Contemporary political history of Iran*. Qom: Islamic Publications Office affiliated with Qom Seminary Teachers' Society.
- Mishler, L., & Cole, R. (1995). *Consumer and business credit management*. Homewood: Irwin.
- Mohammadi, and (1345). *Iranian Banking Organization*. Tehran: Higher Institute of Accounting.
- Motamedi, M. (2019). *Comprehensive textbook of commercial law*. Tehran: Andishe Arshad.
- Mujtahid, A. (2008). *Money and banking and financial institutions*. Tehran: Research Institute of Money and Banking.
- Najafi, M. (1362). *Jawaharal Kalam in the explanation of the laws of Islam*. Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi.
- Nasiri, M. (1338). *Thirty-year history of National Bank of Iran*. Tehran: National Bank of Iran.

- Nouri, M. (1320). *Mustadrak al-wasael and mustanbat al-masael*. Qom: Al El Bayt.
- Ravas Qala J, M. (1384). *Al-Musawat Al-Fiqhiyyah Al-Misra*. Beirut: Dar al-Nafais.
- Sheikh Mufid, M. (1410 AH). *Al-Maqnah*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute.
- Sobhani Tabrizi. J. (1421 AH). *Manshor Javid*. Qom: Institute of Imam al-Sadiq (peace be upon him).
- Sotoudeh Tehrani, H. (1382). *Business Law*. Tehran: Judge Publications.
- Tabibian, M. (1365). *Macroeconomics, theoretical principles and its application*. Tehran: Reflection.
- Tusi, M. (1387). *Al-Masbut*. Tehran: Al-Mortazawi Library for Revival of Al-Jaafariya Antiquities.

Articles

- Akbari, A. (1361). "The role of Qarz al-Hasna fund in Islamic economy and its relation with Islamic bank", in the *seminar on Islamic banking issues* (November 19 - December 7, 1989: Tehran)
- Qaim Manesh, A. (1402). Principles and rules governing stock exchange transactions. *Legal civilization*, volume 6, number 14, pp. 109-122
- Sadr, K. (1366). Money and monetary policies at the forefront of Islam. *Islamic Economy Seminar, with the cooperation of Iran, Pakistan, Türkiye*, Tehran: Al-Zahra University.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی